UDK 811.163.6''16/17''
Kozma Ahačič
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša v Ljubljani

PREGLED JEZIKOSLOVNIH ZAPISOV O SLOVENŠČINI V NESLOVNIČNIH KNJIŽNIH IN ROKOPISNIH DELIH 1672–1758: II. BASAR, MIKLAVC, PAGLOVEC; PREGLED BESEDIL PO AVTORJIH IN PO TEMATIKI

Prispevek (kot drugi od dveh) v prvem delu prinaša pregled jezikoslovnih zapisov o slovenščini v neslovničnih knjižnih in rokopisnih delih, katerih avtorji so Jernej Basar, Anton Miklavc (z anonimnim sodelavcem) in Franc Mihael Paglovec. Vsako besedilo je uvedeno s kratkim uvodom, sledi komentirani prevod v slovenščino (ali komentirani prepis slovenskega besedila), podrobna analiza besedila, informacija o vplivih predhodnih besedil, vplivih obravnavanega odlomka na nadaljnja besedila ter oris literature, ki se dotika navedenega odlomka. V drugem delu pa prinaša pregled vsebine vseh obravnavanih besedil po avtorjih in po tematiki.

The article (the second of two) provides a survey of linguistic attestations of Slovene in non-grammar publications and manuscripts by Jernej Basar, Anton Miklavc (with an anonymous co-author), and Franc Mihael Paglovec. Each text is furnished with a short introduction, an annotated translation into Slovene (or annotated transcription of the Slovene text), detailed analysis, information on the influence of the previous texts, influence of the treated fragment on the subsequent texts, and a survey of literature concerning the treated fragment. The second part is a survey of the content of all the texts included in the analysis by authors and topics.

Ključne besede: zgodovina slovničarstva, Jernej Basar, Anton Miklavc, Franc Mihael Paglovec, jezikovno načrtovanje, pravopis, naglaševanje

Key words: history of grammar-writing, Jernej Basar, Anton Miklavc, Franc Mihael Paglovec; language planning, orthography, accentuation

1 Jernej Basar: *Predgovor* (1734)[1]

Jezuitski pridigar Jernej Basar (1683, Bitnje pri Škofji Loki–1738, Ljubljana) je jezikovno manj tradicionalen, kot so avtorji, ki smo jih navajali v našem dosedanjem pregledu (Ahačič 2009) – tako v jezikovnem (vnašanje gorenjskih elementov) kakor v pravopisnem pogledu. Prav zato je izrazito liberalni *Predgovor* v njegovo delo *Pridige is bukviz imenvanih Exercitia s. ozheta Ignazia*, izdano leta 1734 v Ljubljani, za nas še posebej zanimiv. Predgovor obsega štiri strani, od katerih so za nas na tem mestu zanimive prve tri (Basar 1734:)(4a–A 1a):

»Po tim, kir je meni od mojih Vikſhih naloshenu bilu u'krajnskimu jesiku ene Bukve popiſat, ſo meni na miſov perſhle taiſte sizer majhine, pak vender imenitne bukvize, *Exercitia* S. Ozheta Ignatia imenvane. Inu kir lete skusi noter dajanje, inu reſvetlenje Boshje od duhovniga premiſhluvanja popiſane, tolku nebeſhkih skrivnuſti, inu poſebnih naukov u'ſebi sapopadejo, de ſo taiſte uſi Uzheni, inu bogabojezhi, ja tudi vikſhi Nameſtniki Chriſtuſovi viſoku hualili, inu u'veliki zhaſti dershali, ſem ſi naprej usel, moje zhes lete bukvize shloshene Pridige

[1] Za načela predstavitve jezikoslovnih zapisov gl. naš članek v SR 57/4 (Ahačič 2009).

vunkej na ſvitlobo dati. Sdajzi pak u'sazhetku tiga meni nalosheniga della ſem en dajlni zhaſ premiſhluval, na kaj sa eno visho be govoril, inu s'kaj sa enimi puſhtabi, al zherkami bè krajnske beſede piſal? sakaj je raminu velik slozhik mej ludmy ſlovenskiga jesika: eni na mejſti *l* ſhpogajo *u*, koker ſem *biv*; drugi pak *l* na mejſti *u* ſem *bil*. Eni nikatere beſede isrezhejo hitru, drugi pak taiſte potegnejo; koker ſo *potlazhili*, ſo *potlazhyli*, inu toku naprej: dokler je velik islozhik tudi per drugih beſedah, ſem otel per timo mojmo piſanjo eno ſrejdno pot dershati, katero tebi u'timu predgovoru pokashem.

1. Vezhi dev piſhem, koker je u'bukvah krajnskih Evangeliov, u'katerih na mejsti *u* najdeſh postavlen *l* ſem *bil*, inu ne, ſem *biv*.
2. Na mejſti *e* u'zhaſi *a* koker *namorem, nemorem.*
3. *Be*, ſe doſtikrat komej na polovizo isrezhe,[2] satorej u'enih krajih poſtavim: *deb'* na mejſti *de be.*
4. Na mejſti *c* skorej uſelej poſtavim *z*.
5. *e* pred *h, m, n, z, s,* doſtikrat na polovizo ſvoj glaſ sguby,[3] koker *uſeh teh*, omnium horum, *ven*, foras, *per* apud, *pes* canis.[4]
6. Na mejſti *e* poſtavim *i*, inu *i* na mejſti *e*: u'*mejſti*, u'*mejſte.*
7. u'enih krajih poſtavim *o* na mejſti *u*, inu *u* na mejſti *o*: *toko, toku.*
8. Kir je *y*, ſe terſhi, inu pozhaſniſhi isrezhe, ta *i* pak hitreſhi, koker: *od drugih rezhy, nemorem rezhi*.
9. Per nikaterih beſedah neperſtavim sadni *i* koker: snam *piſat*, kir bè imel rezhi: snam *piſati*. glihi vishi neperſtavim *u*, kir bè ga ſizer imel perſtavit, koker: u'*taiſtim* kraju, na mejſti, u'*taiſtimu.*
10. Rezhem *vuner*, inu *vender,* piſhem: *ymam* inu *imam*.
11. Malu kedej poſtavim dva *ff*, dokler ta dovgi *ſ* ſe oſtru isrezhe, koker piſat, ta krajſhi *s* pak ſe isrezhe mehku, koker *sima* hyems, *semla*, terra, *ſad*, retro, *ſad*, fructus.[5] Leta slozhik je tudi mej *z*, inu *zh*. *zhakam, zagam.*
12. *T* pred *i* poſtavulen ſe neisrezhe, koker *c*, satorej *tretio* ſe neisrezhe *trecio*, koker u'latinskimu *tertio*.[6]
13. *i* vocal, *j* conſonans. *u* vocal, *V* conſonans. ta dougi *j* ſe doſtikrat isrezhe, de ſe komej zhuti, koker *peljem*, duco,[7] *dianje, sdihvanje*.
14. Sem ſe ogibal nemſhkih beſedy, kulkur ſem mogel, sunej tiſtih, katere ſo she krajnskimo jesiko laſtne poſtale: koker *urſoh, folk, kunſht*.
15. Ukupej piſhem, inu ſtiſnem koker eno beſedo: *shnym, neſim*, aku bè lyh ymel dvè izlozhit *sh' nym,* cum illo, *ne ſim*, non ſum.[8]
16. Uſeh leteh islozhkov konz bè ſe lohku ſturil skusi lete zherke: ` ´ ˆ kir pak prevezh pogoſtu poſtavlene bè, morebiti, vezhi smeſhnjavo delale, sa tiga vola taiſte na ſtrani puſtim, samu u'enih krajih sasnamnijem, kadar namrezh ozhem ta sadni *a*, al' *e* niſku, kaſnu, inu (toku rekozh) s'sapertimi uſti isrezhi, koker *oni tèrpe*, illi patiuntur. *leta*, volitat, *letà*, iſta.[9]

[2] Tako opiše polglasniški izgovor.
[3] Tako opiše polglasniški izgovor.
[4] Prevodi latinskih besed: ‘vseh teh’, ‘zunaj’, ‘pri’, ‘pes’.
[5] Prevodi latinskih besed: ‘zima’, ‘zemlja’, ‘zadaj’, ‘sadež’.
[6] V poklasični latinščini se *ti* izgovarja kot [ci]. Beseda *tertio* 'v tretjem' se zato izgovori kot [tercio].
[7] Lat. ‘peljem’.
[8] Prevodi latinskih besed: ‘z njim’, ‘nisem’.
[9] Prevodi latinskih besed: ‘oni trpijo’, ‘leti’, ‘le-ta’.

Skusi taku krajnsku piſanje jeſt Slovenzam obene terdne regelze neſtavim, temuzh ſamu pot resodenem k'lohkeſhimo branjo tiga mojga piſanja, kateru, zhe najdeſh, de ny po timo opominvanjo ſturjenu, de je per nikaterih befedah eden al drugi puſhtab premenjen, /.../[10] prosim, mene ymej sa isgovorjeniga, dokler letu je moglu vezh drugim u'roke priti, kir ſe lohka ena al' druga motnjava pergody.«

Sledita odstavka o namenu in zaželeni recepciji besedil, nato pa se predgovor konča.

Basar je imel dovolj znanja, da bi jezikovno sledil tradicionalni normi, vendar se je – kot pravi – zavestno odločil za »srednjo pot«, verjetno predvsem zato, ker je bil (kot prava zvezda med tedanjimi govorniki) že dotlej navajen delati skice za svoje pridige v jeziku, kakor ga je govoril, svetopisemske citate pa je ob tem navajal po obstoječih prevodih (ki so sledili tradicionalni normi). Zavedal se je razlik med slovenskimi narečji ter različnih možnosti za zapisovanje knjižnega jezika. »Bukve krajnskih Evangeliov«, besedilo, ki je v zapisu ohranjalo knjižno normo slovenskih protestantskih piscev, so mu bile le ena skrajnost te srednje poti. Drugo skrajnost je predstavljalo zapisovanje čiste gorenjščine. V tem je Basar prvi teoretični znanilec naslednje dobe misli o slovenskem jeziku, za katero je značilen izrazitejši prodor pokrajinskih variant slovenščine v pisno normo ter v normativna (jezikoslovna) besedila. V praksi kažejo Basarjeva nekoliko neenotno pravopisno in jezikovno podobo – prav takšno, kakor jo z izrazi »vezhi dev«, »doſtikrat«, »u'enih krajih«, »malu kedej«, »per nikaterih besſedah« opiše v svojem teoretičnem uvodu.

Poglejmo si, katere pravopisne, glasoslovne in oblikoslovne Basar izpostavi v svojih opažanjih in kako jih glede na zapisano (ne) želi reševati:

- na mestu odrazov izglasnega in predsoglasniškega *ł* »večinoma« sledi tradiciji in jih zapisuje z *l*. Pri tem je v besedilih še najbolj dosleden, ko gre za deležnike na *-l*, v vseh drugih primerih pa niha od primera do primera (že v pravilu reče, da tako piše »vezhi de**v**«);
- samoglasniško krnitev upošteva pri zapisu občasno: sam omenja polglasnik v besedi *be* 'bi', zaradi česar na njegovem mestu včasih rabi tudi opuščaj: *deb'* 'da bi'. Na drugih mestih se je zaveda, vendar polglasnik vseeno zapisuje kot *e* v skladu s tradicijo;
- polglasnik opiše kot *e*, ki se izreče na polovico ali ki izgubi polovico svojega glasu, stal pa naj bi večkrat pred *h, m, n, z, s*; primeri: *uſeh teh*, *ven*, *per, pes*;
- od drugih narečnih potez navaja Basar tradicionalne in narečne variante naslednjih tipov: a) glasoslovne tipa: *nemorem* : *namorem*, *toko* : *toku* b) oblikoslovne tipa: *u'mejſti* : *u'mejſte*, *u'taiſtim* : *u'taiſtimu*; pa tudi variante v izbiri besedja: *vuner* : *vender*. Vse te variante obravnava kot enakopravne možnosti;
- opozarja na trd ozirma manj izrazit izgovor [n'] in [l'], tudi če sta zapisana z *nj* ali *lj* (*j* se v takem primeru »dostikrat izgovori, da se komajda čuti«); primeri: *peljem, dianje, sdihvanje*;
- opozarja na kratki nedoločnik; primer: *snam piſat* : *snam piſati*;
- novo je tudi opozorilo na izgovor *t* pred *i* kot [t] (in ne kot [c], kakor bi sledilo iz latinščine); primer: *tretio* [tretjo] in ne [trecjo];

[10] Navede primer takšne napake.

- predloge ter nikalnico *ne*/*na* piše skupaj z naslednjo besedo, primeri: *shnym* (in ne *sh' nym*), *neſim* (in ne *ne ſim*);
- skuša pisati čim manj naglasnih znamenj, saj bi preveč pogosta znamenja »morebiti delala večjo zmešnjavo«, kot če jih ni (podobno tudi Svetkoriški 1691);
- od problematike, ki so jo obravnavali že dotedanji avtorji, navaja:
  - zapis [c] z *z*; prvi o tem piše Kastelec (1684);
  - razlikovanje v zapisu med naglašenim *i* (zapis: *y*; opisano kot: »se izreče trše in počasneje«) ter nenaglašenim *i* (zapis *i*; opisano kot: »se izreče hitreje«); primera sta nova: *od drugih rezhy* : *nemorem rezhi*; prvi o tem razlikovanju piše Kastelec (1678); morda želi kazati na naglas tudi primer *ymam* : *imam*, vendar ni nujno, lahko gre samo za varianto v zapisu iste besede;
  - razliko med *s* [z, »izgovarja se mehko«]: *ſ* [s, »izgovarja se ostro]; novi primeri: *sima*, *semla*; ostali primeri in razlaga so v skladu s Schönlebnom (1672); rabo *ſſ* označi Basar kot redko;
  - razliko med *u* in *v* ter *i* in *j*; na to se tudi opozarja od Schönlebna (1672) dalje;
  - razliko med *zh* [č] in *z* [c]; primera sta nova: *zhakam* : *zagam*; prvi ima to opozicijo Kastelec (1684);
  - rabo krativca nad izglasnim samoglasnikom *a* ali *e*; po Basarju takšen *a* ali *e* izgovorimo »nizko, počasi in tako rekoč z zaprtimi usti« (gre dejansko za dolge akutirane glasove); o tem je prvi pisal Kastelec (1684), vendar on rabi ostrivec, krativec prvi navaja Svetokriški (1691); nova je kombinacija *a* in *e* (Svetokriški ju ima, a narazen); novi so tudi primeri: *oni terpè*, *leta* : *letà*;
  - izogibanje nemškim tujkam, vendar le, če že niso prešle v rabo, kot se je zgodilo npr. pri besedah *urſoh, folk, kunſht*; to je deloma posneto po Schönlebnu (1672), vendar izvirno formulirano; vsi primeri so novi.

Kot lahko vidimo, srednja pot Basarju (vsaj teoretično) pomeni precej liberalen odnos do izbire ene ali druge variante jezika v konkretni situaciji. Na to tudi sam opozarja bralca, saj pravi, da ne postavlja nobenih trdnih pravil, ampak želi samo opisati pot za lažje branje napisanega.

Vpliv predhodnih besedil: ker so problemi formulirani na novo z novimi primeri, je vplive zelo težko določati; lahko bi črpal iz naslednjih del: Schönleben 1672, Kastelec 1684 (morda tudi 1678, 1682), morda Svetokriški 1691 (podobno ima Vorenc 1703–1710, ki pa ga Basar gotovo ni imel v rokah), morda Hipolit 1715 (EiL), 1730 (EiL), manj verjetno HG 1715.

Vpliv na poznejša besedila: morda Paglovec 1741.

Literatura: Slovensko besedilo s kratkimi komentarji navaja Jernej Kopitar (1808: 115–121), ki Basarjevi srednji poti ni ravno naklonjen in ga Basarjev slab posluh za trdna slovnična pravila zelo moti. Basarjev uvodnik omenjata in kratko komentirata tudi Breda Pogorelec (1967: 82–83; 1995: 287) ter Irena Orel (2003: 555, 557). Dejansko stanje v pravopisu (žal brez primerjave z Basarjevo teorijo) navaja Jože Toporišič (1989: 244–245). – Osnovni podatki: SBL (Kidrič 2009 [1925]), ES (Koruza 1987: 203).

2 Miklavc in anon.: *Latinskoslovenska pisava* (1744)

D**va jezuita**, od katerih je bil prvi Anton Miklavc (1700, Železna Kapla–1743, Celovec), drugi pa je neznan, sta leta 1744 priredila in v Celovcu znova izdala Megiserjev štirijezični slovar (*Dictionarium quatuor linguarum*). Na njegov začetek je eden izmed njiju postavil uvodno poglavje z naslovom *Latinskoslovenska pisava* (*De Orthographia LatinoSclavonica*). Poglavje, ki obsega pet strani (Miklavc 1744:)(2a–)(4a) in je razdeljeno na dve opombi, v resnici ne prinaša nič drugega kot dobeseden prepis prvih dveh poglavij Hipolitove prve knjige (= poglavja) o pravopisu (HG 1715: 1–4) z naslednjimi spremembami:

- namesto *Slavonicus*, *Slavi* piše dosledno *Sclavonicus*, *Sclavi*;
- popravil je tiskarsko napako *Oraculus* > *Graculus*, izpustil pa je nekaj (nepomembnih) naglasnih znamenj;
- pri dveh nemških prevodih glagolskih oblik je dodal *ich*;
- *pleſsal* > *pleſſal*;
- v odstavku o o zapisu odrazov izglasnega in predsoglasniškega *ł* ter švapanju (HG 1715: 3–4) izpusti pri opisu belokranjskega izgovora *ł* podatek, da se tako govori »po šegi spodnje Kranjske« – takšne izgovarjave verjetno prepisovalec ni poznal in je zato podatek za vsak slučaj izpustil.

Vpliv predhodnih besedil: HG 1715 (prepis).

Vpliv na poznejša besedila: /

Literatura: O slovarju, njegovih avtorjih in jezikovni podobi pišejo poleg Jožeta Glonarja v članku o Antonu Miklavcu v SBL (Glonar 2009 [1933]) še Jože Stabej (1964: 68–72), Annelies Lägreid (1967: xvi–xvii) in Martina Orožen (2003 [1989]: 194–207), vendar se nihče ne dotika (latinskega) uvodnega dela.

3 Franc Mihael Paglovec: *Opozorilo bralcu* (1741)

Franc Mihael Paglovec (1679, Kamnik–1759, Spodnji Tuhinj) je kot župnik v Tuhinju izdal več slovenskih knjig, ponatisi pa so izhajali še tudi po njegovi smrti. V našem pregledu moramo opozoriti predvsem na dve njegovi besedili, ki segata na področje jezikoslovja, in sicer na *Opozorilo bralcu* (*Praemonitio ad Lectorem*) iz njegove izdaje lekcionarja *Evangelia inu branie*,[11] ki je izšla leta 1741 v Ljubljani, ter abecednik v dveh oblikah. V latinščini napisano *Opozorilo bralcu*, ki obsega dve strani, nadaljuje tradicionalno tematiko tovrstnih opozoril v lekcionarjih od Schönlebna dalje, prinaša pa tudi nekaj novih informacij (Paglovec 1741:)(3b–)(4a):

> »Zdi se, da je dobro rekel nekdo nekoč o kranjskem jeziku: »Kdor ni vešč tega jezika, mu ne bo zadoščalo nobeno navodilo, kdor pa je vešč, navodil sploh ne potrebuje.«[12] Zato ne postavljamo nobenih pravil, kako moramo brati in izgovarjati besede kranjskega jezika, vsakdo naj se prilagodi svoji pokrajini. Med dolgim *ſ* in kratkim oziroma okroglim *s* je določena razlika, tako da je treba dolgi *ſ* izgovarjati ostro, npr. *ſad* 'sadež', nasprotno pa okrogli *s* mehko, npr. *sad* 'zad[aj]'. Je pa seveda to, kako se morajo te črke izgovarjati, razvidno iz sobesedila in se

[11] Popravljena in dopolnjena ponatisa 1754 in 1758 tega besedila ne vsebujeta več.

[12] Ta nekdo je bil Schönleben (1672).

da razbrati iz smisla. Prizadevali smo si, da bi za ostro izgovarjavo pri tiskanju stavili dolgi *ſ* in za mehko izgovarjavo okrogli *s*. Vendar pa do tega ni moglo vedno priti, ker so podobne malenkosti uhajale očem tiskarja ali korektorja.

Besede kranjskega jezika so po boljšem[13] uporabljene v takšni obliki, kakor je običajna za ta jezik v Ljubljani in v njeni okolici v sedanjem času: če bo kdo želel rabiti besede, ki bi bile bolj prilagojene lažjemu razumevanju pri ljudstvu, bo to lahko storil sam po svoji volji. Naglasi so dodani na zelo malo izrazih, zdelo se je, da jih je bolje opuščati, ker so bili do zdaj v drugih izdajah komajda v kako rabo, zato ker se en del pokrajine od drugega zelo razlikuje v naglasih in izgovarjavi: vsak naj se prilagodi svoji pokrajini.

Vendar pa je treba tudi v tej izdaji po ukazu predpostavljenih ohraniti starodavno in v vseh doslej objavljenih izdajah Evangelijev opaženo izročilo pisanja z *al*, *el*, *il*, npr. *dial*, *shivil*, *vmerl*, in to po pravici, saj mora biti ohranjeno tako zaradi svojih izpeljanih oblik, ki tvorijo ženski spol in množino, npr. *diala*, *diali*; *shivela*, *shiveli*; *vmerla*, *vmerli*, kakor zato, ker bi bilo videti neprimerno uvajati novost proti uveljavljenemu načinu starih piscev,[14] pa tudi zato, ker ta način označuje nekakšno lepoto in posebno narečje jezika.[15] Vidimo namreč, da se to dogaja tudi v drugih jezikih: nemščina na primer piše mnoge izraze drugače, kakor jih izgovarja, npr. *Vatter*, *Übel*, *Feyer*, *Kayfer*, še posebno pa francoščina, kot je znano, skoraj vse drugače piše in drugače izgovarja in to se pripisuje skladnosti ter lepoti njihovega jezika. To moramo pripisati tudi našemu jeziku. Pišimo torej, kot je nekdo[16] nekdaj modro rekel, po šegi jezika, govorimo pa po šegi pokrajine in domovine. Uporabljaj torej to knjigo, živi in bodi zdrav!«*

Besedilo prinaša nekakšen povzetek zapisov, ki smo jih lahko brali že drugod, vendar pa so obrnjeni tako, da nosijo s sabo nove poudarke:

- Schönlebnov (1672) zaključni stavek, ki govori o tem, da tisti, ki je vešč slovenskega jezika, navodil za branje sploh ne potrebuje, je Paglovec postavil na začetek in mu s tem popolnoma spremenil naravo. Medtem ko ima pri Schönlebnu funkcijo opravičila, da uvod ne opisuje tudi vseh drugih pravil izgovarjave, postane pri Paglovcu utemeljitev za tezo, da mu pravil za branje ni treba postavljati. Temu doda še naslednji del navodila iz Schönlebna: da naj se vsak pri branju in izgovarjanju prilagodi svoji pokrajini. Drugi del iste Schönlebnove misli: da je treba »pisati po šegi naroda«, Paglovec na tem mestu izpusti in ga prihrani za zadnji odstavek. Kaže, da je želel na tem mestu čimbolj relativizirati pomen *pravilnosti* pri zapisu, saj so – kot pravi, ko govori o razliki med *s* in *ſ* (opiše jo povsem po Schönlebnu 1672) – tovrstne *malenkosti* lahko uhajale očem tiskarja ali korektorja;
- nova je formulacija, da so besede v lekcionarju uporabljene v obliki, kakor je običajna za jezik v Ljubljani in v njeni okolici v sedanjem času. Tak opis se razlikuje od Paglovčevega opisa v predhodnih *Tobiovih bukvah*, kjer pravi, da je rabil

[13] Lat. *de potiore*.

[14] Tu gre torej za zavestno vzdrževanje tradicije norme, kot so jo vzpostavili slovenski protestantski pisci in vzdrževali lekcionarji.

[15] Lat. *dialectos linguae*. »Narečje« lahko tu razumemo v pomenu današnje jezikovne zvrsti. Starodavno izročilo pisanja ohranja zvrst visokega knjižnega pisnega jezika.

[16] Tudi ta nekdo je bil Schönleben, le da pri njem najdemo nekoliko drugačno besedilo: »Zato pišimo po šegi naroda, izgovarjajmo pa po šegi pokrajine.«

* Prevedel avtor prispevka.

kranjski jezik, kakor se govori na gorenjski kranjski strani (Paglovec 1733: 21). Dejansko pa je Paglovec v osnovnem besedilu lekcionarja bolj malo spreminjal (Breznik 1982: 46);

- pri razlagi, zakaj se izogiba naglasnim znamenjem,[17] sledi Svetokriškemu (1691) oziroma Basarju (1734), a je še bolj neposreden: naglasna znamenja so bila v prejšnjih izdajah po njegovih besedah komaj za kako rabo, saj se mora (po Svetokriškem) vsak prilagoditi naglasom in izgovoru svoje pokrajine;
- edino »starodavno in v vseh doslej objavljenih izdajah Evangelijev opaženo izročilo pisanja«, ki ga Paglovec med mnogimi drugimi značilnostmi, ki jim sicer tudi sledi glede na izročilo, izrecno omeni, je pisanje *l* za izglasni *ł*. Pred Paglovcem so o tem pisali še Svetokriški (1691), Valvasor (1689), Vorenc (1703–1710), Hipolit (HG 1715) in Basar (1734), vendar je Paglovčev opis načina pisanja, ki ga je ohranil »po ukazu predpostavljenih«, povsem avtorski. Primere opiše kot pisanje z *-al*, *-el* ter *-il* (namesto *-av*, *-ev*, *-iv*, kot je bilo običajno v govoru), zapis z *l* pa utemelji z izgovorom v izpeljanih oblikah v ženskem spolu in v množini. Pri tem mu moramo priznati prvo mesto (pred G 1758) v zgodovini slovenskega jezikoslovja! Njegova sta tudi primera *shivil* : *shivela* : *shiveli, vmerl* : *vmerla* : *vmerli*, medtem ko je primer *dial* po Svetokriškem (1691) ali Vorencu (1703–1710);
- takšen »uveljavljen način starih piscev« pri zapisovanju odrazov za *ł* Paglovec tudi zelo zanimivo utemelji kot posebno lastnost jezika, ki je takšne vrste, da jeziku veča njegov prestiž. Razlika med govorom in zapisom je namreč tudi v nemščini ali francoščini zgolj zunanji odraz skladnosti in lepote jezika, ki jo po Paglovcu lahko pripišemo tudi slovenščini. Temu doda citat, ki je navidez Schönlebnov, v resnici pa je močno spremenjen: »Pišimo torej po šegi jezika [Schönleben: po šegi naroda], govorimo pa po šegi pokrajine in domovine [zadnjih dveh besed Schönleben nima].« *Šega naroda* je torej postala *šega jezika*, s tem da je Paglovec *pokrajini* dodal še *domovino*, pa je povsem porušil sporočilo Schönlebnove misli.

Vpliv predhodnih besedil: Schönleben 1672, Svetokriški 1691, morda Basar 1734 ter morda HG 1715.

Vpliv na poznejša besedila: G 1758.

Literatura: Latinsko besedilo s kratkimi komentarji navaja Jernej Kopitar (1808: 121–124). Besedilo na kratko omenja Breda Pogorelec (1974: 11; 1995: 287; v učbeniku Pogorelec et al. 1987: 27), poleg omembe pa poda še kratek oris dejanskega stanja Jože Toporišič (1989: 245). O jeziku lekcionarja v celoti piše Breznik (1982 [1917]: 45). O Paglovcu je sicer na voljo vrsta novih informacij ter zbrane literature v zborniku (ur. Humar 2001), o njegovem jeziku je največ napisala Martina Orožen (2001: 70–78; tu je navedena tudi starejša literatura). – Osnovni podatki o Paglovcu: SBL (Kidrič 2009b [1935]), ES (Smolik 1994: 219–220).

[17] Paglovec jih je v celotni izdaji lekcionarja tudi dejansko skoraj povsem opustil.

4 Franc Mihael Paglovec: *Tabla teh pushtabov* (1745)

Relativizem kot posledica razlik med tradicionalno normo ter govorom, kakor ga zasledimo pri Paglovcu ter še mnogo jasneje pri Basarju, pa ni edini znanilec naslednje dobe v zgodovini misli o jeziku na Slovenskem. Takšno vlogo ima tudi Paglovčev abecednik, ki ga v nekaterih njegovih knjigah najdemo v dveh variantah. Prvo, krajšo obliko prvič zasledimo v knjigi *Suesti tovarsh* (Paglovec 1742: notranja stran naslovnice). Vsebuje abecedo v malih pokončnih ter ležečih črkah in v velikih črkah ter zloge, nosi pa naslov *Tabla teh puhshtabou, inu visha ſe navuzhiti Crainsku, ali Slovensku brati*. Paglovec v njej ne ločuje med *u* in *v* ter *i* in *j*, (zgolj) med zlogi pa ima *ſh* [š], *sh* [ž] ter *zh* [č]. Drugo, dovršenejšo obliko najdemo v delu *Thomasa Kempensaria bukve* (Paglovec 1745: zadnjih 6 neoznačenih strani), kjer pod naslovom *Tabla Teh pushtabou is katerih ſe ſmore kdu lehka navuzhiti brati* poleg črk in zlogov najdemo tudi razzlogovani očenaš, zdravamarijo ter molitev po spovedi, na zadnji od šestih strani pa še naslednje navodilo za branje številk, ki se ne naslanja na nobeno dotedanje besedilo o slovenskih številnikih:

> »Kadar vezh ciffer ukup ſtoyi, ta perva cifra od deſniga pruti levimu ſe ſrezhe, koker je ſama na ſebi. Ta druga ſe ſrezhe is deſſetim tulkain, koker je ona. Ta treka ſe ſrezhe s'tulkain ſtu. Ta zheterta s'tulkain taushent. Ta peta, kadar je ſraven, ſe ſrezhe s'tulkain deſſet taushent. Ta ſheſta skulkain ſtu taushent. Ta ſedma s'tulkain taushenti taushent. To ſhtevilo ſaſtopit je sadoſti sa gmein ludy.«

Literatura: O Paglovčevih abecednikih pišeta Ivan Andoljšek (1978: 29–32) in Stane Okoliš (2001: 38–40), seveda pa tudi vsi temeljni pregledi šolstva na Slovenskem (npr. Schmidt 1963: 102–102).

5 Pregled besedil po avtorjih[18]

Prvo jezikovno opažanje po Alasijevi slovnici je prispeval **Janez Ludvik Schönleben** v uvodnem *Opozorilu bralcu* v svoji izdaji lekcionarja iz leta 1672, kjer je v latinščini poleg poskusa definiranja razmerja tuje : domače ter navodil za branje nekaterih črk formuliral tudi znano načelo, da moramo pisati glede na izročilo – torej izročilo, ki so ga vzpostavili slovenski protestantski pisci in nadaljeval Tomaž Hren –, govoriti pa glede na živi pokrajinski govor. Sledil mu je **Matija Kastelec**, najprej s krajšim latinskim besedilom leta 1682, nato pa z razlago branja in pisanja vseh črk abecede leta 1684, prav tako v latinščini. V tem besedilu se je Kastelec kot prvi od obravnavanih avtorjev lotil tudi problematike naglaševanja. Kastelec je močno vplival na podobo latinskega dela uvodnega besedila pri **Janezu Svetokriškem** iz leta 1691. V njem je Svetokriški kot prvi na Slovenskem opozoril na razliko med zapisom in izgovorom pri odrazih izglasnega in predsoglasniškega velarnega ł. Slovenski del uvodnega besedila pri Janezu Svetokriškem pa je nadaljeval tematiko, ki jo je začel Schönleben.

[18] Zajeta so seveda besedila obeh naših zaporednih prispevkov. Zaradi varčevanja s prostorom strani ne navajamo, ker jih bralec lahko zlahka najde v predhodnem besedilu.

Gregor Vorenc je v rokopisu svojega slovarja, ki je nastajal med letoma 1703 in 1710, naredil nakakšno lepljenko vseh omenjenih besedil, pri čemer je skombiniral razlago branja in pisanja vseh črk abecede po Matiji Kastelcu in Janezu Svetokriškem, ostala besedila pa je prepisal.

Drugi tok je začel **Janez Vajkard Valvasor**, ki je v drugi knjige svoje *Slave vojvodine kranjske* leta 1689 poleg nekaterih opažanj o slovenskem jeziku in slovanskih jezikih prepisal tudi Bohoričevo latinsko besedilo o pisanju slovenščine, ki ga je nato z nekaterimi spremembami in komentarji prevedel v nemščino. To je bilo še posebej pomembno zato, ker Bohoričeva slovnica sicer ni imela vpliva na druga neslovnična dela v tistem obdobju. Nadaljeval je tudi Schönlebnov razmislek o razmerju tuje : domače v slovenskem jeziku.

Valvasorju je na nekaterih mestih sledil **Hipolit Novomeški** v latinskem uvodu v svoj rokopisni slovar. V njem med drugim prinaša tudi zanimiva opažanja o statusu slovenščine. Mnogo novega je Hipolit vnesel tudi v svojo priredbo Bohoričeve slovnice iz leta 1715 – in prav po tej Hipolitovi priredbi sta bili nato narejeni rokopisna slovnica iz leta 1755 ter nemška priredba, ki so jo leta 1758 izdali celovški jezuiti in ki prav tako vsebuje kar nekaj pomembnih novosti.

Dve poglavji Hipolitove slovnice najdemo nato skoraj dobesedno prepisani kot uvod v celovško priredbo **Megiserjevega** štirijezičnega slovarja iz leta 1744. Povzetek pravil o naglaševanju iz te slovnice pa Hipolit poleg druge problematike prinaša tudi v latinskem uvodu v svojih izdajah lekcionarja leta 1715 ter 1730.

Jernej Basar je v uvodu v knjigo svojih pridig leta 1734 prvi tudi teoretično nakazal smer jezikoslovnih besedil po letu 1758. Njegovo uvodno besedilo se namreč naslanja na večino pravkar omenjenih besedil, vendar pa Basar njihovo vsebino močno relativizira. Če je bila za vse pravkar naštete teoretike glavno merilo za zapis tradicija, kakor so jo vzpostavili slovenski protestantski pisci in kakor se je ohranjala v lekcionarjih, in če je za naslednje obdobje značilen prelom s to tradicijo v nekaterih jezikoslovnih besedilih, potem Basar išče srednjo pot. Njegovo nihanje med izbiro tradicionalne variante zapisa ter med zapisovanjem glede na živi govor je namreč zelo liberalno. Celo sam poudari, da noče postavljati nobenih trdnih pravil.

Zelo zanimivo je tudi besedilo **Franca Mihaela Paglovca** v uvodu v njegovo izdajo lekcionarja iz leta 1741. Pri njegovem oblikovanju se namreč naslanja na Schönlebna in Svetokriškega, vendar obenem povsem prostodušno pove, da tradiciji sledi zgolj zaradi ukaza nadrejenih. Je pa Paglovec prvi, ki je zapis *l* na mestu izglasnega in predsoglasniškega (velarnega) *ł* utemeljil z izgovorom v izpeljanih oblikah v ženskem spolu in v množini. Temu so nato sledili v celovški priredbi Hipolitovega besedila Bohoričeve slovnice.

6 Pregled besedil glede na obravnavano tematiko

O odnosu **tuje : domače** je prvi v okviru obravnavanih besedil pisal Schönleben (1672). Temeljno merilo za rabo besed tujega izvora (oziroma besed, ki jih je razpoznaval kot besede tujega izvora) v besedilu mu je bilo razmerje rabljeno : nerabljeno in ne razmerje slovansko : neslovansko oziroma slovensko : neslovensko. Slovenske

besede, ki niso bile v rabi v njegovi govorni praksi, je označeval kot »hrvaške in dalmatinske«, podobno pa si je s pomočjo »hrvaške in dalmatinske« izgovarjave razlagal tudi samoglasniško krnitev (upad).[19] Nemških tujk ni *a priori* razpoznaval kot tuje besede. Zaradi zlitosti Germanov in Slovanov na tem področju so lahko po Schönlebnovem mnenju nemške tujke, če so rabi v ljudskem govoru, za govorca manj tuje kot na videz slovenske ali slovanske besede, ki bi jih na silo vpeljali v jezik, dasi ne bi bile v rabi.

Valvasor (1689) rabo nemških tujk in tujih besed nasploh v slovenščini sicer označi kot »nepravilno«, jezik, ki nastaja zavoljo takšne rabe, pa kot »nepravilen in vsak dan bolj napačen« – zlasti v Ljubljani in na Gorenjskem. Vendar pa podobno kot Schönleben to sprejme kot dejstvo, glede katerega se ne velja vznemirjati. Nasprotno – »nepravilno« je Valvasorju tisto, kar dela jezik zanimiv, saj je zaradi takšnih nepravilnosti slovenščina »podobna pološčenemu, z barvami okrašenemu predmetu« (in ni dolgočasno enobarvna). Da raba tujk ni nekaj negativnega, ampak prej obratno, Valvasor dokazuje tudi na podlagi nemščine, ki ima veliko francoskih in latinskih tujk. Nasprotno od Schönlebna Valvasor poudarja predvsem podobnost med slovanskimi jeziki (npr. med ruskim in slovenskim jezikom), čeprav se seveda zaveda tudi razlik tako znotraj same slovenščine kakor tudi znotraj slovanske jezikovne skupine.

Nemških tujk sicer tedaj večkrat sploh niso doživljali kot tujke, tako da je lahko ta pojem precej poljuben (gl. Raecke 2008–2009). Dokaz za to je Svetokriški (1691), ki mu je merilo za tujost (enako kot Schönlebnu) razumljivost. Ko pravi, da se bo izogibal rabi tujk oziroma citatnih besed, tako pomenljivo reče, da bo »kar narvezh bo mogozhe, lastne ſlovenske beſsede /.../ *nuzal*.«

Do rabe nemških besed je kritičen Hipolit (1711) v uvodu v svoj slovar – vendar pa Hipolit tam ne govori o nemških tujkah, ampak o neposredni rabi nemščine kot tujega govornega koda znotraj slovenskega govorjenega besedila, kar je bila posledica diglotičnega stanja pri nekaterih tedanjih govorcih.

Basar (1734) se naslanja na Schönlebna, vendar – kot je zanj značilno – ubira srednjo pot. Tujkam se želi izogibati, razen če so v splošni rabi v slovenskem jeziku.

Najbolj odmevno in vplivno je bilo Schönlebnovo (1672) **načelo o ohranjanju tradicionalnega zapisa**, kakor je bil v navadi že od slovenskih protestantskih piscev dalje, ter izgovarjanju zapisanega besedila v skladu z dejanskim razvojem govora na določenem področju in v določenem času (pisati »po šegi naroda«, izgovarjati »po šegi pokrajine«). S tem je teoretično utemeljil načelo ohranjanja (protestantske) jezikovne tradicije, kar je bilo za nadaljnji razvoj slovenskega jezika glede na to, da ste se govor in zapis vse bolj razlikovala, zelo pomembno.

Schönlebnov premislek je prvi obnovil Svetokriški (1691), ki je v latinščini ponovil tudi njegovo temeljno formulacijo (pisati moramo po šegi naroda, izgovarjati pa po šegi pokrajine). Pri tem je šel celo korak dlje, saj – drugače kot Schönleben – pravi, da ravno zaradi različnega izgovarjanja od pokrajine do pokrajine ne bo označeval samoglasnikov z naglasnimi znamenji.

Pri Hipolitu (1711) lahko zasledimo le nedokazljiv medel odmev Schönlebna, in sicer, da naj o naglasu poleg naglasnih znamenj odloča govor, ki je različen glede na

[19] Vorenca v primerih, kjer gre samo za prepis predhodnih besedil, ne bomo omenjali. Tu pa moramo opozoriti, da je izpustil mesta, kjer se omenja hrvaški jezik.

različna mesta. V izdajah lekcionarja Hipolit (1715, 1730) Schönlebnovih načel ne omenja, pač pa jim vsaj večinoma sledi.

Basar (1734) se od Schönlebna že močno oddalji: kot pravi, deloma sledi tradicionalnemu zapisu, kakor stoji v lekcionarjih, deloma pa govoru. S svojo »srednjo potjo« že napoveduje nov čas.

Drugače pa je pri Paglovčevi izdaji lekcionarja (1741), kjer je Paglovec Schönlebnova načela uporabil – kot poudarja – kar na ukaz. Čeprav Paglovec Schönlebna večkrat navaja, pa ga navaja dovolj površno, da njegova stališča deloma relativizira. Glavno Schönlebnovo misel je tako spremenil v: »Pišimo torej po šegi jezika [Schönleben: po šegi naroda], govorimo pa po šegi pokrajine in domovine [Schönleben: po šegi pokrajine]« ter ji s tem odvzel precejšen del sporočila. Osnovna misel je torej ostala, vpliv želje po ohranjanju izročila se je prav tako prenašal iz lekcionarja v lekcionar, teoretična načela pa so se vse bolj prilagajala velikim spremembam v govoru in odpirala pot novi dobi.

Svetokriški (1691) je razmišljanju o pisanju slovenskega jezika dodal še nov pojem »lepega« knjižnega jezika.

O obsegu ter pomembnosti slovanskega/slovenskega jezika in o vlogi Hieronima ter Cirila in Metoda v njegovem razvoju je v tem obdobju prvi pisal Valvasor (1689), ki pa se ni naslonil na Bohoričevo (1584) besedilo, ampak je snov črpal iz nekaterih tedanjih sodobnejših priročnikov. Njegovo pisanje sta nato povzela Hipolit (1711) in Mayr (HG 1715). Valvasor je tudi prvi (in v tem obdobju hkrati zadnji), ki je opozoril na zasluge Primoža Trubarja in Jurija Dalmatina za vzpostavitev slovenskega pisanja.

Hipolit (1711) je z anekdoto vpeljal v pisanje o jeziku prikaz **znanja slovenščine kot prestižnega znanja**. Odmev takšnega razmišljanja lahko najdemo nato v uvodih v HG 1715 ter G 1758, ki govorita med drugim tudi o nujnosti znanja slovenščine tako v višjih kakor v nižjih slojih. Prav tako je Hipolit kot prvi opozarjal na **diglotično situacijo** (slovenščina : nemščina) na Slovenskem, ki nastaja zaradi odsotnosti slovenščine v času šolanja in v javnem življenju, ter na pomembno vlogo, ki jo imajo pri vzdrževanju ravni jezika pridigarji.

Poglejmo si še nekatera **pravopisna vprašanja**. Glede pravopisnih pravil je Schönleben (1672) uvedel precej svobodno načelo, da je za razumevanje pomembnejši smisel in besedna zveza (oziroma poznavanje jezika) kot natančno definiran pravopis. To je nato prepisal Vorenc (1703–1710), Paglovec (1741) pa še dodatno izpostavil. Tudi Basar (1734) je zapisal, da ne želi postavljati nobenih trdnih pravil. Na drugi strani je že Kastelec (1678) kot glavni vzrok za morebitne napake v svojem delu navedel prav odsotnost slovnice, skupaj z nasledniki pa si je prizadeval za čimbolj natančno definicijo čim več pravopisnih vprašanj.

Avtorji so seveda opisovali predvsem tiste značilnosti tradicionalnega (protestantskega) črkopisa, ki so odstopale od instinktivnega branja na podlagi poznavanja pravil latinskega in nemškega pravopisa.

Schönleben (1672) je prvi od obravnavanih avtorjev opozoril na (že protestantsko) razlikovanje med **samoglasniškim *i* ter soglasniškim *j*** in **samoglasniškim *u* ter soglasniškim *v*.** Pri tem so mu sledili Kastelec (1678, 1682, 1684), Svetokriški (1691), Vorenc (1703–1710) in Basar (1734).

Še večji odmev je dosegla Schönlebnova formulacija razlikovanja med ***s* [z] ter *ſ* [s] in *sh* [ž] ter *ſh* [š]**. Skupaj s primeri so jo povzemali Kastelec (1678, 1682, 1684), prek njega Svetokriški (1691), ki je Kastelčevo razlago še dodatno razširil s Schönlebnovo, ter Vorenc (1703–1710), nato pa jo je dodatno preoblikoval in dopolnil HG 1715 ter po njem Hipolit (1715, 1730), Miklavc (1744), G 1755 in G 1758. Katere izmed njih je imel v rokah Basar (1734), težko rečemo, saj povzema zelo svobodno, nasprotno pa se Paglovec (1741) natančno drži Schönlebnovega besedila. Valvasor (1689) sicer sledi Bohoriču (1584), a se od tradicije v razlagi in v svojih primerih odmakne pod vplivom nemščine.

Kastelec (1678, 1682) je uvedel razlikovanje med **naglašenim *i* (zapis: *y*) ter nenaglašenim *i* (zapis: *i*)**, kar so prevzeli spet Kastelec (1684), Svetokriški (1691), Vorenc (1703–1710), kdo od njih je nato vplival na Hipolita (1715, 1730), ki je razlikovanje opisal najrazumljiveje, kdo od vseh teh skupaj pa na Basarja (1734). Poleg tega je Kastelec (1678, 1682) uvedel tudi posebno pisanje **[n'] z *nî***, ki ga je leta 1684 še dodatno dopolnil (= zapletel). Svetokriški (1691) je to pravilo črtal, Vorenc (1703–1710) ga je prepisal, nato pa to pravilo ni imelo več odmeva. Je pa Basar (1734) opozarjal, da lahko kljub zapisu ***lj* in *nj*** večkrat naletimo na trd izgovor (= *j* se izreče tako, da se »komaj čuti«).

Razlikovanje med **z [c] in zh [č]** je prvi od obravnavanih avtorjev formuliral Kastelec (1684), vendar nekoliko okorno, njegovo definicijo je nato Svetokriški (1691) črtal, Vorenc (1703–1710) prepisal, Basar (1734) pa je dodal nova primera in razumljivejšo razlago. Valvasor (1689) je prepisal in dopolnil Bohoričevo (1584) besedilo z razlago črkja *zh* [č], ki se za razliko od *ſh* [š] izgovori »nekoliko ostreje in bolj trdo«. Črko z [c] HG 1715 razloži posebej, pri *zh* [*č*] pa prepiše Bohoričevo definicijo.

Prav tako Kastelec (1684) prvi od obravnavanih avtorjev opiše razliko med črkami **c [c ali k], z [c] in k [k]**, kar še dodatno dopolnita Svetokriški (1691) in Vorenc (1703–1710), deloma pa omeni še Basar (1734). Valvasor (1689) zgolj prepiše Bohoričeve (1584) razlage, HG 1715 in po njem G 1755 ter G 1758 pa imajo to problematiko razloženo najnatančneje.

Kastelec (1684) je uvedel tudi ***t* : *d*** kot pomenskorazlikovalni par, to pa imata še dodatno razširjeno Svetokriški (1691) in Vorenc (1703–1710). Podobno je Svetokriški (1691) – in verjetno po njem Vorenc (1703–1710) – uvedel kot pomenskorazlikovalni par ***f* : *v***, kar je bilo potrebno predvsem zaradi razlike z nemškim zapisom.

Svetokriški (1691) je kot prvi teoretično utemeljil zapis odrazov **izglasnega in predsoglasniškega ł**, ki se je že celotno 17. stoletje zapisoval z *l* zgolj pod vplivom tradicije, čeprav se je izgovarjal kot u̯. Njegovo definicijo je prepisal Vorenc (1703–1710), dokončno pa so jo razvili HG 1715 (po njem tudi Miklavc 1744), Paglovec (1741) ter G 1758. HG 1715 in G 1758 sta vključila tudi problematiko švapanja. Problem omenja tudi Basar (1734), vendar pa ga dosledno razpoznava le pri deležnikih na *-l*.

Raba naglasnih znamenj je bila v obravnavanih delih zelo raznovrstna, saj so pravila posamezni avtorji določali precej poljubno in skoraj praviloma le po občutku. Osnovno znanje o **naglaševanju** so lahko avtorji črpali iz pravil latinske slovnice, ki so jo tedaj

vsi po vrsti poznali predvsem prek Alvarove slovnice.[20] Tam je razmerje med ostrivcem in kativcem opisano tako, da z ostrivcem glas vzdignemo (povečamo), s krativcem pa ga potlačimo (zadušimo).[21] Krativec zato v latinščini lahko stoji povsod tam, kjer ni ostrivca (ali cirkumfleksa). Z vidika slovenščine bi tako ostrivec predstavljal naglašene zloge, krativec pa nenaglašene. Bohorič (1584: 30) s krativcem teoretično označuje (naglašene ali nenaglašene) polglasnike, v praksi (Merše in Novak 2001: 36–39) tudi nenaglašeni a, dolgi naglašeni ozki e, kratki naglašeni široki e, nenaglašeni e ter dolgi in kratki naglašeni široki o. Z ostrivcem pa lahko označuje različne naglašene glasove. Vseh naglašenih glasov ne označuje. Dalmatin (1584), ki je na občutek o rabi naglasnih znamenj na obravnavane avtorje najbolj vplival, tako kot Bohorič ne označuje vseh naglašenih glasov, prevladuje pa raba ostrivca za naglašene glasove ter raba krativca za naglašeni ali nenaglašeni polglasnik. Izpričane so sicer naslednje oznake (Merše in Novak 2001: 36–39): ostrivec rabi za dolgi naglašeni a, dolgi naglašeni ozki e ter o, dolgi naglašeni ei, dolgi naglašeni u, redkeje pa tudi za naglašeni in celo nenaglašeni polglasnik. S krativcem pa (sicer ne pogosto) poleg naglašenega ali nenaglašenega polglasnika označuje tudi dolgi naglašeni a, nenaglašeni a, dolgi naglašeni široki e ter naglašeni samoglasniški r (zapisan za *er* ali *ar*). Glede na izhodiščno stanje nas neenotnost teoretičnih[22] zapisov glede rabe naglasov tako ne preseneča.

Schönleben (1672) povsem predvidljivo s krativcem označuje glasove, za katere pravi, da jih moramo pri branju »izpahniti« – torej izgovarjati reducirano kot polglasnik ali sploh ne izgovarjati. Basar (1734) na tem mestu v nekaterih primerih predvideva opuščaj, polglasnik pa opiše kot *e*, ki se »izreče na polovico« ali ki izgubi polovico svojega glasu.

Zelo odmevna je bila Kastelčeva (1684) opomba, da se »*á, ó* in *ú* z naglasom na koncu besede praviloma skrajšajo«, oziroma, da se *ó* »skrajša, če ima naglas«.[23] Pravilo sta nekoliko preoblikovano ponovila še Svetokriški (1691) in Vorenc (1703–1710), s tem da je Svetokriški namesto ostrivca na teh mestih rabil krativec,[24] Vorenc pa je dopuščal obe možnosti.[25] Podobno terminologijo »se skrajša« = 'se naglasi na zadnjem zlogu', so vsi trije rabili tudi v primeru naglašenega *i*, ki so ga zapisovali z *y*.[26] Primeri, ki jih navajajo, sicer kažejo na same dolge akutirane (ponekod lahko cirkumflektirane) glasove, ki pa so jih avtorji očitno slišali kot skrajšane oziroma skvarjene glasove (to so označevali z latinskim glagolom *corripere*) – čeprav je res ravno obratno. Ta občutek potrjuje tudi Basar (1734), ki izgovor takšnih »skrajšanih« *a* in *e* na koncu besede opiše takole: izgovorimo jih »nizko, počasi in tako rekoč z zaprtimi usti«.[27] Toda Basar je

[20] Alvarova slovnica je izšla tudi v Ljubljani pri Mayrju (dvakrat) konec 17. stoletja. Za naglaševanje gl. Alvarus (1686: 117b–118a).

[21] Alvarus 1686: 117b: »Acuto attollitur fyllaba, Gravi deprimitur.«

[22] Pri tem moramo seveda upoštevati, da se dejanska raba s teoretičnimi zapisi pri vseh avtorjih docela ne ujema. V tem razdelku tako ne opisujemo dejanske rabe pri posameznih avtorjih, ampak zgolj njihova teoretična izhodišča.

[23] Primer: *gredó*.

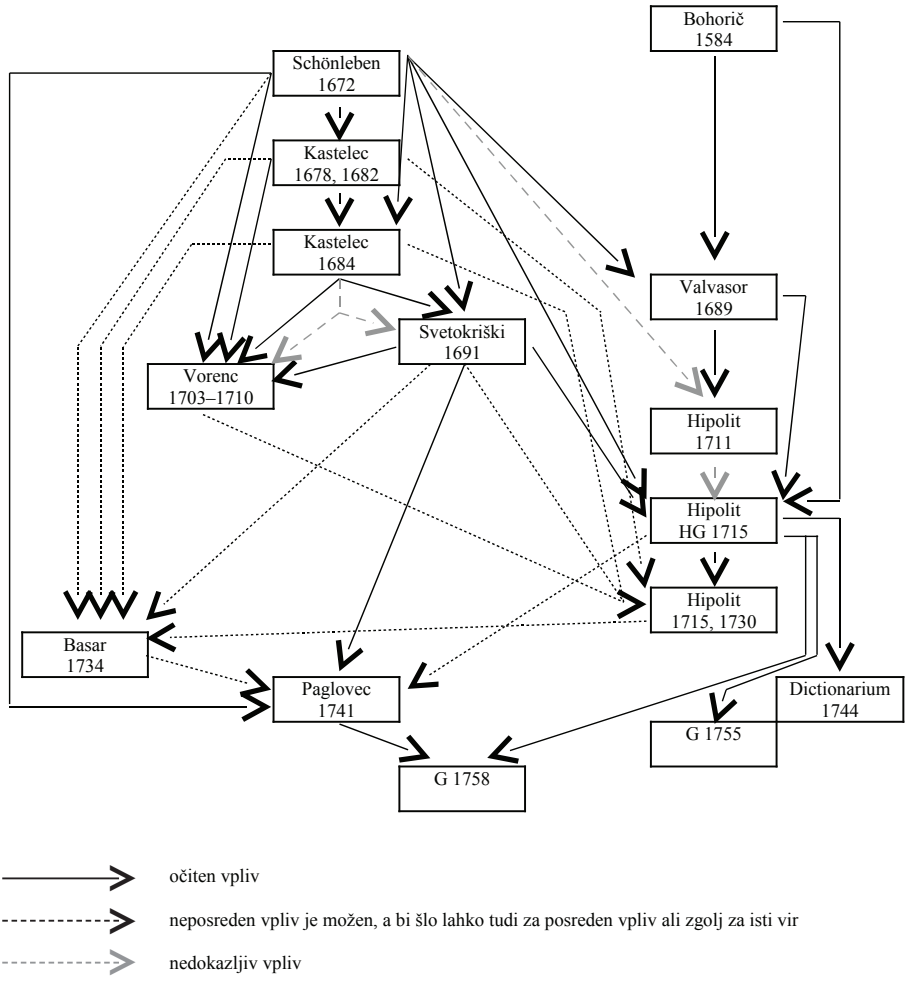
[24] Primeri: *Bogà*, *duhà*, *gredò*.

[25] Primeri: *Bogà*, *duhà*, *gredó*, *gredò* [brez razlike].

[26] Primer: *sgony*, *ſtojy, ſe bojy*.

[27] Primera: *oni tèrpe*, *letà*.

Povezave med zapisi o slovenščini v različnih neslovničnih delih, v uvodih v slovarje in v primerljivih poglavjih v slovnicah med letoma 1672 in 1758

bliže sodobni jezikovni teoriji. Pri naglašenem *i* na koncu besede celo izrecno zapiše, da se ga izgovarja »trše in počasneje« za razliko od nenaglašenega *i* na koncu besede, ki se ga izgovori »hitreje«.[28]

Ločeno od *a*, *i*, *o* in *u* so Kastelec (1684), Svetokriški (1691) in Vorenc (1703–1710) obravnavali z naglasom označene *e*. Vendar pa sta Kastelec in Vorenc (vsaj teoretično) s krativcem označevala mesta kje je bil (ali bi lahko bil) *e̯*, z ostrivcem pa mesta, kjer je bil ali bi lahko bil *e̯i*.[29] Svetokriški je možnost z ostrivcem črtal, kar je ustrezalo

[28] Primer: *od drugih rezhy, nemorem rezhi.*

[29] Primer: *grè*, *vézhnu*.

tudi dejanskemu stanju, saj lahko *e* z naglasom (največkrat je bil to res krativec) pri Svetokriškem označuje obe zgoraj našteti možnosti.

Valvasor (1689) je nasprotno glede naglaševanja v celoti sledil Bohoriču (1584), dodal je le natančno opredelitev glasu, označenega z ostrivcem: ta se izgovarja »dolgo, s povzdignjenim glasom« oziroma »ostro in visoko«. Tudi Hipolit (1711) ne govori več o krajšanju, ampak nasprotno o »podaljšanju« naglašenega zloga. Hipolitova slovnica (HG 1715) glede tega dosledno podaja vsebino Bohoričeve (1584), sledita pa ji še G 1755 ter G 1758.

Kot smo že omenili, Svetokriški (1691), Basar (1734) ter Paglovec (1741) vsaj teoretično nasprotujejo pretiranemu postavljanju naglasov zaradi razlik med posameznimi pokrajinami, saj naj bo zapis čimbolj univerzalen za celotno slovensko področje.

Glede na povedano lahko rečemo, da **slovenska jezikoslovna teorija** med letoma 1672 in 1758 v besedilih zunaj slovnic ni tako revna, kakor bi lahko ocenjevali na prvi pogled ali z obravnavo zgolj posameznih besedil. Še več: skupno branje vseh besedil, ki se dotikajo jezika, nam pokaže, da so se vsi tedanji avtorji srečevali s podobnimi slovničnimi, predvsem pravopisnimi, vprašanji in da so jih reševali sicer podobno, a tudi precej izvirno. Misel o jeziku tako tudi v tem času nikakor ni bila na počitnicah.

Navedeni viri

Emmanuel Alvarus, 1686–1694: *Emmanuelis Alvari e Societate Jesu De institutione grammatica libri III. quorum secundus nuper est ad veterem fere grammaticorum rationem revocatus*. Ljubljana: typis Thaddaei Mayr, impensis Adami Scube.

Jernej Basar, 1734: *Conciones juxta Libellum Exercitiorum S. p. Ignatij In singulas anni Dominicas digestae /.../ PRIDIGE IS BUKVIZ IMENVANIH EXERCITIA S. OZHETA IGNAZIA*. Ljubljana: A. F. Reichardt.

BH 1584 = Adam Bohorič, 1584: *Arcticae horulae ſuccifivae.* Wittenberg.

G 1755 = Annon., 1755*: Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. S. l. (rokopis, BSB cod. Slav. 8; kopija v NUK-u, inv. št. 6/2007).

G 1758 = Annon., 1758: *Grammatica oder Windisches Sprach-Buch*. Celovec: Kleinmayr.

Hipolit Novomeški, 1711: *Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis Europae linguis compositum*. Rokopis.

HG 1715 = Hipolit Novomeški, 1715: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. Ljubljana: J. G. Mayr.

Hipolit Novomeški, 1715 (EiL): *EVANGELIA INU LYSTUVI: NA V'SE NEDELE INU Imenitne Prasnike, ceiliga Leita, po Catholiſki vishi, inu po teh ponovlenih Maſhnih Bukvah resdeleni*. Ljubljana: J. G. Mayr.

Hipolit Novomeški, 1730: *EVANGELIA INU LYSTUVI: NA USE NEDELE INU Imenitne Prasnike, ceiliga Leita po Catholiſki vishi, inu po teh ponovlenih Maſhnih Bukvah resdeleni*. Ljubljana: J. G. Mayr.

Tomaž Hren in Janez Čandek, 1612 [1613]: *EVANGELIA INV LYSTVVI Na vſe Nedele, inu jmenite Prasnike, celiga lejta, po ſtari Karzhanki navadi resdeleni*. Gradec: J. Widmanstetter.

Matija Kastelec, 1678: *BRATOVSKE BVQVICE S. ROSHENKRANZA: V'katerih je ukup sloshena visha ta Pſalter, ali Roshenkranz s'temi petnaiſtimi skriunoſtmi moliti, inu koku ſe*

more enimu Bolniku k'Isvelizhaniu pomagati: sraven samerkanih odpuſtkou zhes ceilu lejtu. Gradec: Widmanstetterski dediči.

Matija Kastelec, 1682: *BRATOVSKE BVQVICE S. ROSHENKRANZA: V' kup sloshena visha, ta Pfalter, ali Roshenkranz s'temi petnaiſtimi skriunoſtmi moliti: tudi kaku ſe more enimu Bolniku k' isvelizkaniu pomagati*. Ljubljana: J. B. Mayr.

Matija Kastelec, 1684: *NEBESHKI ZYL, tu je TEH SVETIH OZHAKOV SVEISTV PREMISHLOVANIE V'katerim ſe sapopade visha te zhednoſti lubiti, inu pred hudim djaniam beshati: na tu vezhnu ſpumniti, inu Boga prou lubiti*. Ljubljana: J. T. Mayr.

Matija Kastelec, 1688: *NAVUK CHRISTIANSKI, SIVE PRAXIS CATHECHISTICA: Tu je Enu nuznu Govorjenie, v'mei enim Ozhetom, inu niegovim ſynam, od te prave Vere, inu od praviga Chriſtianskiga Catholiskiga navuka: s'enim lepim pomenkovaniam eniga Catholish inu Lutrish zhloveka: tudi v kakeſhni vishi more en Zhlovik ſhe na tem Sveitu Nebu imeti*. Ljubljana: J. T. Mayr.

Anton Miklavc [Miklauz] in anon., 1744: *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet Germanicae, Latinae, Illyricae (quae vulgo Sclavonica appelatur) et Italicae, sive Hetruscae*. Celovec: J. F. Kleinmayr.

Franc Mihael Paglovec, 1741: *TOBIOVE BUKVE Tu je Suetiga piſma ſtariga teſtamenta hiſtoria ſuetih navukou polna od tiga ſtariga Tobia, inu niegoviga Synu na crainski jeſik ſueſtu preloſhena /.../ s'kratkim podvuzheniam uſetim s'lete hiſtorie: H'timu ſo ſe perdiale ene lepe vishe nu manjere Bogu ſlushiti, nu Sveti Ray ſi ſaguiſhat, ſa gmain, ali kmetiske inu deloune Ludy vſete, nu poſnete, s'enih nembshkih Bukviz*. Ljubljana: A. F. Reichardt.

Franc Mihael Paglovec, 1741: *EVANGELIA, INU BRANIE NA NEDELE INU Prasnike zhes zelu leitu, is Latinſkiga na Crainski jesik ſveſtu, inu ſkerbnu preloshene, popraulene, inu pogmerane*. Ljubljana: A. F. Reichardt.

Franc Mihael Paglovec, 1742: *SUESTI TOVARSH enga sledniga Chriſtiana na ceſti pruti Nebeſsam, kateri niemu kashe to ceſto sposnati, inu po taiſti prou hoditi: Tu je: Catechismus, Ali Kerſhanski Navuk, h'katerimu je perloshena Hystoria Tobiovih bukou, is S. Pisma, inu duanaiſt Regelz, ali viſh Bogu sveſtu ſluſhiti, sa mlade, inu ſtare, sa ledik, inu sakonske, sa gmein, deloune, inu kmetiske ludy*. Ljubljana: A. F. Reichardt.

Franc Mihael Paglovec, 1745: *THOMASA KEMPENSARIA BUKVE: V'katerih je sapopadenu to podvuzhenie, koku en ſledni, bodi kakershnikga ſtanu ozhe, ima, inu samore po Chriſtuſovim navuku, inu shiuleniu ſoje shiulenie pelati, vishat, inu rounati, sa Chriſtuſam v'pravi brumnoſti hoditi*. Ljubljana: A. F. Reichardt.

Janez Ludvik Schönleben, 1672: *EVANGELIA INU LYSTUVI: NA V'SE NEDELE INU Jmenitne Prasnike, ceiliga Leita, po Catholiſki vishi, inu po teh ponoulenih Maſhnih Bukvah resdeleni*. Gradec: Widmanstetterski dediči.

Janez Ludvik Schönleben, 1680–1681: *Carniolia antiqua et nova: antiqua Japydica, Hyperborea, Celtica, Pannonica, Norica, Istrica, Carnica, Romana, Vandalica, Gotthica, Langobardica, Slavica, Avarica, Francica: nova Germanica, Slavica, Francica, Bavarica, Austriaca*. Ljubljana: J. B. Mayr.

Janez Svetokriški, 1691: *Sacrum promptuarium singulis per totum annum dominicis, et festis solemnioribus Christi Domini /.../: Pars prima*. Venetiis: ex officina Z. Conzatti.

TT 1557 = Primož Trubar, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

Janez Vajkard Valvasor, 1689: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses /.../ Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Ljubljana: W. M. Endter.

Gregor Vorenc, 1703–1710: *Dictionarium Latino-Carniolicum*. Rokopis.

Literatura

Kozma Ahačič, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kozma Ahačič, 2008: Govor in njegov zapis v prvih stoletjih zgodovine slovenskega knjižnega jezika. *Spisi o govoru*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 111–124.

Kozma Ahačič, 2009: Pregled jezikoslovnih zapisov o slovenščini v neslovničnih knjižnih in rokopisnih delih 1672–1758: I. Schönleben, Kastelec, Valvasor, Svetokriški, Vorenc, Hipolit. SR 57/4. 563–602.

Ivan Andoljšek, 1978: *Naš začetni bralni pouk in učbeniki zanj I: 1550–1869*. Maribor: Dopisna delavska univerza Univerzum.

Anton Breznik, 1926: Slovenski slovarji. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede*. 110–174.

Anton Breznik, 1982: *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica.

Jože Glonar, 2009: Miklauz, Anton. *SBL1* <http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU.

Marjeta Humar (ur.), 2001: *Paglovčev zbornik: referati s Simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu*. Kamnik: Občina.

France Kidrič, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.

France Kidrič, 2009: Basar, Jernej. *SBL1* <http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU.

France Kidrič, 2009b: Paglovec, Franc Mihael. *SBL1* <http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU.

Jernej Kopitar, 1808: *Grammatik der Slavifchen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn.

Jože Koruza, 1987: Basar, Jernej. *ES* 1. Ljubljana: Mladinska knjiga. 203.

Annelies Lägreid, 1967: *Hieronymus Megiser: Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch: Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592*. (Monumenta linguae Slavicae 7.) Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Majda Merše in France Novak, (s sodelovanjem Francke Premk), 2001: *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: Poskusni snopič.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Irena Orel-Pogačnik, 1989: *Sinonimična bogatost starejših slovenskih slovarjev* (magistrska naloga). Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Irena Orel, 2003: Slovenski pisni jezik nekdaj in danes – med izročilom in govorom. *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici prve slovenske knjige* (Obdobja 20). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 551–562.

Martina Orožen, 2001: F. M. Paglovec kot soustvarjalec kranjskega knjižnega jezika v prvi polovici 18. stoletja. *Paglovčev zbornik: referati s Simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu.* Kamnik: Občina. 70–78.

Martina Orožen, 2003: *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.

Martina Orožen, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika: Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Breda Pogorelec, 1965: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. *1. SSJLK*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 260–277.

Breda Pogorelec, 1967: Nastajanje slovenskega knjižnega jezika. *Jezikovni pogovori II*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 74–105.

Breda Pogorelec, 1974: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. *10. SSJLK* (dodatek). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 1–24.
Breda Pogorelec, 1995: Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika. *31. SSJLK*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 279–295.
Breda Pogorelec, Janez Dular et al., 1987: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. *Slovenski jezik II* (učbenik). Ljubljana: Založba Obzorja. 5–42.
Jochen Raecke, 2008–2009: Primus Truber und Jurij Dalmatin als Übersetzer – mit dem Augen Jernej Kopitars gesehen. *SR* 56/4–57/1. 381–394.
Vlado Schmidt, 1963: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 1*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
Jože Stabej, 1964: Iz zgodovine slovenskih slovarjev. *JiS* 9/2–3. 68–72.
Jože Stabej, 1997: *Slovensko-latinski slovar: po Matija Kastelec – Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
Škrabec JD = Škrabec, Stanislav, 1994–1998: *Jezikoslovna dela* 1–4. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
Jože Toporišič, 1967: Slovenski jezik, kakor so ga videli tisti, ki so o njem razmišljali. *Jezikovni pogovori II*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 9–74.
Jože Toporišič, 1989: Bohoričica 17. in prve polovice 18. stoletja. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 233–252.
ZSS 1956 = Lino Legiša (ur.), 1956: *Zgodovina slovenskega slovstva 1: Od začetkov do romantike*. Ljubljana: Slovenska matica.

Summary

The article (the second of two) provides a survey of linguistic attestations of Slovene in non-grammar publications and manuscripts by Jernej Basar, Anton Miklavc (with an anonymous co-author), and Franc Mihael Paglovec. Each text is furnished with a short introduction, an annotated translation into Slovene (or annotated transcription of the Slovene text), detailed analysis, information on the influence of the previous texts, influence of the treated fragment on the subsequent texts, and a survey of literature concerning the fragment treated. In the introduction to his collection of homilies of 1734, Basar was the first to lay out the theoretical guidelines for linguistic texts after 1758. He based his introduction on the majority of preceding texts, but he considerably relativized their content. If the main criterion of his predecessors was the tradition established by the Slovene Protestant writers and the tradition preserved in lectionaries, and if the next period is characterized by the break-up with this tradition – Basar was looking for middle-of-the-road solutions. His vacillation between writing according to the tradition and writing according to the living vernacular is fairly liberal. He even points out that he does not wish to set any fast rules. Two chapters of Hipolit's grammar from 1715, copied almost word for word, were used as an introduction to the Klagenfurt adaptation of Megiser's quadrilingual dictionary of 1744. In the interesting introduction to the 1741 edition of his lectionary, Franc Mihael Paglovec relied on Schönleben and Svetokriški, but he also openly admitted that he followed the tradition only because his superiors had requested it. Paglovec was the first writer from the period under discussion who justified the spelling of *l* with *l* in word-final position and in front of a consonant with pronunciation in derived feminine and plural forms. The authors of the Klagenfurt edition of Hipolit's text and Bohorič's grammar followed this example.

The second part of the article is a survey of the content of all texts, treated in this and previous article, by their author and topic. The author demonstrates the importance of Schönleben's principle (1672) according to which written language follows the tradition, beginning with the

Slovene Protestant writers, but pronunciation of these texts should follow the development of the vernacular in a particular region and period. Hipolit (1711) was the first to describe the knowledge of the Slovene language as prestigious and pointed out the diglossia (Slovene vs. German) in Slovene lands, created by the fact that Slovene was missing in the educational system as well as in public life. He also identified the important role that preachers had in maintaining the level of Slovene. The authors also discussed the relationship of foreign vs. native in language. In terms of orthography, they discussed the differentiation vocalic *i* vs. consonantal *j*; vocalic *u* vs. consonantal *v*; s [z] vs. *ſ* [s] and *sh* [ž] vs. *ſh* [š]; stressed *i* (spelled: *y*) vs. non-stressed *i* (spelled: *i*); *z* [c] vs. *zh* [č]; the letters *c* [c or k] vs. *z* [c] and *k.* Svetokriški (1691) was the first to support with theory spelling of the reflexes of word-final and pre-consonantal *ł*, which had been traditionally spelled with *l* the entire 17th c., despite the fact that it was pronounced as u̯. Kastelec (1678, 1682) also introduced a special spelling of [n'] with *nî*, but that had no particular influence. Basar (1734) pointed out that despite spelling *lj* and *nj* one often encounters »hard« pronunciation (i.e., *j* is pronounced so that is »barely noticeable«). The rules on the use of accent marks were rather diverse and individual authors assigned them randomly, i.e., almost entirely by intuition. Schönleben (1672), Kastelec (1684), Svetokriški (1691), Vorenc (1703–1710), and Basar (1734) attempted to define new criteria of accentuation, while Valvasor (1689) entirely followed Bohorič (1584) in terms of accentuation. Svetokriški (1691), Basar (1734), and Paglovec (1741) were at least theoretically against too many accent marks, taking into account the differences between Slovene regions and the fact that orthography should be as uniform as possible for all Slovene regions.